
УДК 811.161.2.06,373

Юлія Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АНАЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІЄСЛІВНОМУ СЛОВОТВОРЕННІ

Статтю присвячено дослідженню впливу аналогії на творення оказіональних українських дієслів, дієприкметників та віддієслівних іменників. Підтверджено гіпотезу про те, що аналогію як мовну універсалію активно простежуємо в українському дієслівному словотворенні.

Ключові слова: аналогія, дієслово, дієприкметник, віддієслівний іменник, словотворення, формотворення, оказіоналізм.

Питання аналогії на всіх рівнях мови, зокрема на граматичному та словотвірному, досліджувало не одне покоління мовознавців. Ф. де Сосюр писав, що «тенденція до системності та впорядкованості ніколи не слабшає» [10: 200], маючи на увазі, що «прогалини» в мові рано чи пізно заповнюються завдяки тому, що утворюються номінації на позначення певних процесів чи явищ за зразком тих, які вже функціонують у мові.

Українські мовознавці також не оминали своєю увагою явище аналогії в словотворенні. Відома українська дослідниця Ф.О. Нікітіна у праці «Вплив аналогії на словотворення» (в оригіналі — «Влияние аналогии на словообразование»), зазначає, що аналогія — це не лише знаряддя системності, а й вияв здатності людини до мовного моделювання. Аналогію можна розглядати як ланку, що зв'язує мову і мовлення, сприяє перетворенню оказіонального на узуальне. Дослідження аналогії в мові демонструє, наскільки важливим є узус для становлення мови як системи [9: 3]. Аналізуючи словотвір, вона пише, що аналогія найтісніше пов'язана із семантикою — цілого слова і формантів так, що важко визначити, де пролягають

© Ю.В. РОМАНЮК, 2017

межі одного й другого. Високо оцінюючи роль аналогії, Ф.О. Нікітіна робить висновок: «аналогія — це універсалія, точніше, існування перетворень за аналогією є універсалією для людської мови» [9: 15]. Н.Ф. Клименко досліджувала дію аналогії в метамові перекладних словників, а також у реалізації словотвірного потенціалу української мови [5; 6]. Зокрема, у праці «Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників» ідеться саме про словотвірну аналогію та доречність її застосування в різних випадках, про узуальні обмеження на творення слів за допомогою певних продуктивних словотворчих формантів. В енциклопедії «Українська мова» подано також статтю Н.Ф. Клименко «Потенційне слово», де наголошено, що потенційні слова утворюють за певним словотвірним типом, і вони є джерелом поповнення мовної системи [4: 473–474]. Нові слова утворюються за аналогією до наявних, а потенційні слова постають з уже наявних завдяки аналогії, пор. ланцюжок *сніг* — *снігування* і потенційне **снігувати* за аналогією з *дощ* — *дощувати* — *дощування* («зрошування»).

Черезступеневе словотворення за аналогією вивчала також Є.А. Карпіловська, яка зверталася і до незузального, оказіонального словотворення [3].

Ф.О. Нікітіна характеризувала українську мову як таку, у якій превалює суфіксальна синонімія (на морфологічному рівні), маючи на увазі взагалі фінальні частини слів [9: 86–87]. Морфологічну синонімію вона кваліфікувала саме як словотвірну аналогію — наявність формантів, що виражають синонімічні словотвірні значення.

У пропонованій статті ми проаналізуємо словотвірну синонімію, а саме: творення оказіональних слів за допомогою наявних афіксів і моделей словотворення. І.І. Ковалик визначав словотвірну синонімію як явище, де похідні мають однакову словотворчу основу, лексичну однозначність і те саме словотвірне значення, виражене за допомогою різних формантів, зокрема суфіксів [7: 307–308]. Уточнимо, що словотвірну синонімію витлумачуємо в широкому сенсі: як синонімію за спільним словотвірним значенням формантів не спільнокоренових слів. Дієслова мають граматикалізоване значення роду дії, виражене формантами, і саме це значення покладемо в основу поняття словотвірного синоніма. Додамо, що це і є виявом аналогії, яка завжди пов'язана із семантикою, тут — граматичною.

Залежно від участі певних словотворчих афіксів у формуванні словотвірних синонімів виділяємо три їх види: 1. Словотвірні синоніми, утворені за допомогою наявних суфіксів; 2. Словотвірні синоніми, утворені за допомогою наявних префіксів; 3. Мішані словотвірні синоніми, утворені за допомогою наявних префіксів і суфіксів або префіксів, суфіксів та постфіксів.

Матеріалом нашого дослідження послуговували дієслова, дієприкметники, віддієслівні іменники та прикметники, дібрані з творів П.Г. Тичини, М.О. Драй-Хмари (авторські оказіоналізми), мови сучасних ЗМІ та з

«Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» (2011 р.).

До словотвірної парадигми, крім самих дієслів, входять усі віддієслівні похідні: іменники та прикметники. Обов'язково до розгляду потрапляють дієслівні форми — дієприкметники, тобто аналізуватимемо і процес творення похідних слів з новим лексичним значенням за допомогою словотворчих засобів, і творення граматичних форм дієслова.

Дієслова як база для творення інших розрядів слів специфічні, бо є авторськими неологізмами, але вони утворені за законами словотвірної підсистеми української мови — за аналогією до наявних у мові дієслів та за допомогою вживаних питомих дієслівних суфіксів.

У П.Г. Тичини читаємо: «Хмари **хмарять** хвилі — сумно, сам я, світлий сон» [11: 59]. **Хмарити** — відіменникове дієслово, утворене за допомогою дієслівного тематичного суфікса **-и-** (тут ужите у формі 3 ос. мн. теп. часу), тобто за аналогією до таких дієслів, як *зорити (зорять)*, *туманити (туманять)* тощо.

Той самий суфікс використовує поет і для утворення дієслова **збутонити**, напр.: «Рояль обсипле торкнеться стін спаде на тепле **збутонить** стан» [11: 87] (тут ужите у формі 3 ос. одн. майб. часу). Проте це дієслово належить до третього виду словотвірної синонімії, у якому використовують одночасно суфікси і префікси, тобто конфікси, що надає дієслову значення доконаного виду і результативного роду дії. Дієслово **збутонити** утворене префіксом **з-** і суфіксом **-и-**, за аналогією до *збурити (збурять)*.

До першого виду словотвірної синонімії (за афіксальними формантами) належить дієслово **акордитись**, напр.: «І стежив я, і я веснів: **акордилились** планети» [11: 63] (тут ужите у формі 3 ос. мн., мин. часу). Але воно представляє іншу аналогію, оскільки має не лише тематичний суфікс **-и-**, а й постфікс **-ся** зі значенням загально-зворотного стану, що характеризує безоб'єктний стан суб'єкта [1: 242], пор.: *хвилюватися*. Так само утворені дієслова **титанитись**, напр.: «Тінь **титаниться** на схід...» [11: 93] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу); **аулитись**, напр.: «Дах над дахом **аулиться**...» [11: 111] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу); **паралелитись**, напр.: «Туди, де рельси **паралеляться** без краю...» [11: 92] (тут ужите у формі 3 ос. мн. теп. часу) (словотворчі основи іменникові: *титан*, *аул*, *паралель*).

Мішаний, третій тип словотвірної синонімії репрезентують дієслова, що, подібно до вже проаналізованих, утворені за допомогою префікса, суфікса та постфікса **-ся**: **одглибинитись**, напр.: «І ряснозорна **бризь одглибинилась** скрізь без руху...» [11: 122] (тут ужите у формі мин. часу). Для його утворення використано тематичний суфікс **-и-**, постфікс **-ся** та застарілий префікс **од-**. У наведеному реченні є ще іменник **бризь**, утворений безафіксним способом від дієслівної основи **бризкати** за аналогією до *прорізь*. Дієслово-оказіоналізм **розпрозоритись**, що належить також до мішаного виду словотвірної синонімії, ужите в реченні: «Деся клюють та й райські птиці вино-зелено. **Розпрозорились** озера!.. Тінь. Давно» [11: 61].

Тематичний суфікс **-і-** використали у своїх творах П.Г. Тичина та М.О. Драй-Хмара для утворення дієслів **взоріти**, напр.: «**Взоріли** бяху зорі» [11: 85] (тут ужите у формі 3 ос. мн., мин. часу); **колосіти**, напр.: «Ростуть дерева, **колосіють** зорі...» [2: 66] (тут ужите у формі 3 ос. мн. теп. часу). Проте перше дієслово утворене ще й за допомогою префікса **в-**, тому представляє другий вид словотвірної синонімії. Цей префікс надає йому граматичного значення доконаного виду. Воно постало за аналогією до дієслів *вгоріти*, *вмліти* та ін. Подібно до дієслів *ясніти*, *золотіти*, *червоніти* тощо утворене дієслово-оказіоналізм **колосіти** в М.О. Драй-Хмари. Як суфіксальний дериват, воно входить до першого виду словотвірної синонімії.

Обидва поети для творення нових дієслів використовують один з найпоширеніших слов'янських дієслівних суфіксів **-ува-** (**-юва-**), пор.: **перегулюватися**, напр.: «День біжить, дзвенить-сміється, **перегулюється!**» [11: 61] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу), **перезорювати**, напр.: «**Перезорюють** зорі. Переночують ніч» [11: 75] (тут ужите у формі 3 ос. мн. майб. часу); **розкрилювати**, напр.: «Вітер **розкрилює** крила...» [2: 62] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу). Усі ці дієслова репрезентують третій вид словотвірної синонімії, бо для їх утворення використано префікси **пере-**, **роз-**, суфікс **-юва-**, а в дієслові **перегулюватися** — ще й постфікс **-ся**, за аналогією до дієслова *перехвилюватися*. Оказіональний дериват доконаного виду **перезорювати** постав зразком *перегорювати*, а оказіональний дериват недоконаного виду **розкрилювати** — за аналогією до дієслів *розселювати*, *розвалювати*. Спирання на аналогію спостерігаємо не лише у словотворчому форманті, а й у словотвірній будові загалом. Дієслівна лексема *розкрилювати* утворена за допомогою суфікса **-юва-** (вторинний імперфект від *розкрилити*), але вона містить префікс **роз-**.

В авторських оказіональних дієсловах використано також словотвірний суфікс **-ну-**, пор.: **грошнути**, напр.: «**Грошнем** свободоньку за гріш» [11: 135] (тут ужите у формі 3 ос. мн. майб. часу). Цей суфікс у своєму варіанті **-н-** надає дієслову значення однократності дії на зразок *копнем*, *труснем* тощо. Воно належить до першого виду словотвірної синонімії.

Третій вид словотвірної синонімії представляє оказіоналізм **вдолотнути**, напр.: «От-ось **вдолотнем**, **переновим!**» [11: 112]. Воно утворене від іменника основи *долото* за допомогою конфікса **в-... -ну-**, подібно до дієслів *вкольніти*, *вштрикнути*. Друге дієслово із цієї цитати — **переновим** (також ужите у формі 3 ос. мн. майб. часу) — належить до проаналізованого вище виду словотвірної синонімії з конфіксом **пере-... -и-**.

Поети утворювали і віддієслівні похідні — дієприкметники та віддієслівні прикметники за аналогією до наявних у мові, тобто без дієслова, способом черезступеневого словотворення [1: 146]. У М.О. Драй-Хмари натрапляємо на дієприкметник **очервонений**, напр.: «І співає підо мною **очервонена** земля» [2: 15]. У сучасній мовній практиці маємо дієслово *очервонити* (напр.: «очервонити український націоналізм» (інтернет, соціальна мережа «Facebook»), але ні словники кінця XIX — початку XX сто-

ліття, ні академічний тлумачний словник в 11 томах (К., 1970—1980), ні найновіші словники його не фіксують. *Очервонений* утворено за аналогією до *озеленений, очорнений*.

«Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» та інші сучасні нормативні словники подають ряд іменників, утворених черезступеневим способом, без посередництва дієслів, від яких вони мали б утворитися, напр.: *снігування, штангування, адмінування, анодування, зчудування, астазування, заїкування, пупкування, тузлукування* [8]. Усі наведені іменники демонструють перший вид словотвірної синонімії — творення за допомогою питомих словотворчих формантів: на основі суфікса **-ува-** твірної дієслівної основи і словотворчого суфікса **-нн-(я)** сформувався складений суфікс **-уванн-(я)**.

Отже, на підставі аналізу явищ аналогії в українському дієслівному словотворенні (переважно суфіксальної) констатуємо, що словотвірна підсистема української мови має ресурси, які в разі потреби мовна практика використовує для утворення нових номінацій. Ці номінації проходять випробування часом та закріплюються в мові або залишаються на рівні потенційних чи okazіональних слів. Аналогія в українському дієслівному словотворенні підтверджує тезу, що такі перетворення є універсалиєю для людської мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. — К. : Пульсари, 2004. — 400 с.
2. *Драй-Хмара М.О.* Вибране. — К. : Рад. письменник, 1969. — 301 с.
3. *Карпіловська Є.А.* Неузале словотворення: правила «гри без правил» // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. — 2005. — Т. 8. — № 1. — С. 106—117.
4. *Клименко Н.Ф.* Потенційне слово // Українська мова: енциклопедія. — 3-є вид. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 473—474.
5. *Клименко Н.Ф.* Потенціальні і реалізовані слова // Вибрані праці. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. — С. 503—516.
6. *Клименко Н.Ф.* Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників // Вибрані праці. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. — С. 348—357.
7. *Ковалик І.І.* Питання словотвірної омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Вчення про слововір: вибрані праці. — Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. — Ч. I. — С. 288—313.
8. *Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В.* Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 757 с.
9. *Никитина Ф.А.* Влияние аналогии на словообразование: на материале родственных языков. — К. : Изд-во Киевского ун-та, 1973. — 198 с.
10. *Сосюр Ф. де.* Курс загальної лінгвістики. — К. : Основи, 1998. — 324 с.
11. *Тичина П.Г.* Вибрані твори. — К. : Дніпро, 1973. — Т. I. — 393 с.

Статтю отримано 28.02.2018

Iuliia Romaniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ANALOGY IN UKRAINIAN VERB WORD FORMATION

The article deals with the influence of analogy on the formation of Ukrainian verbs, participles and verbal nouns, including the occasionalisms. Confirmed that the analogy as a language universal is actively functioning in the Ukrainian verbal word formation.

The analyzed phenomenon of the analogy in the Ukrainian verbological word-formation (mostly suffixal) proves that the word-building subsystem of the Ukrainian language system has resources that, if necessary, use language practice for the creation of new nominations. These nominations pass time tests and are fixed in the language or remain at the level of potential or occasional words. An analogy in the verb verbal translation of Ukraine confirms the thesis that the existence of such transformations is a universal for human language.

Keywords: verb, word formation, analogy, occasionalism.

Мовна мозаїка

ВІДВІДАТИ **ДУБАЙ** чи **ДУБАЇ**?

У сучасному українському вжитку спостерігаємо різний правопис назви одного з найулюбленіших міст туристів, що розташоване в Об'єднаних Арабських Еміратах, — *Дубай* і *Дубаї*, пор.: *Дубай* — це місто рекордів, технологій і суворих правил (Телеканал «1 + 1»); *Влада щось і далі невтомньо жевоніла про ...Абу-Дабі чи Дубай...* (О. Забужко); *Дубай* домогся гарних результатів у формуванні позитивного іміджу (бренду) для залучення іноземних інвестицій і робочої сили (Телеканал «112 Україна»); *Дубаї* очима українки (Сайт «Волинські новини»); *Дубаї* назвали найкращим містом із сучасною архітектурою (Телеканал «Zik»). Яка із цих двох назв міста правильна та як її потрібно відмінювати?

У називному відмінкові правильно писати *Дубай* (див.: Український орфографічний словник. — Вид. 9-те, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2009. — С. 240), тому цю назву треба відмінювати як іменник II відміни чоловічого роду м'якої групи: Р. в.: *Дубая*, Д. в.: *Дубаю* (*Дубасві*), Зн. в.: *Дубай*, Ор. в.: *Дубаєм*, М. в.: у (*в*) *Дубаї*, по *Дубаю* (*Дубасві*), напр.: *Дубай* забезпечить детективів окулярами *Google Glass*, які допоможуть їм боротися зі злочинністю завдяки технології розпізнавання осіб (Дзеркало тижня, 02.10.2014); *За даними офісу цивільної оборони Дубая*, люди, які перебували в будівлі, були евакуйовані (Україна молода, 04.08.2017); *Цікаві факти про Дубай (ОАЕ)* (Сайт «Цікавий світ»); *«З вівторка, 6 червня 2017 року, всі рейси між Дубаєм і Дохою будуть припинені», — ідеться в заяві* (Сайт «Деро.ua»); *Перша ракетка України Еліна Світоліна вишла у фінал турніру в Дубаї* (Високий Замок, 24.02.2018).

Отже, українською мовою правильно писати місто *Дубай*, міста *Дубая*, місту (містові) *Дубаю* (*Дубасві*), місто *Дубай*, над містом *Дубаєм*, у (*в*) місті *Дубаї*, по місту (містові) *Дубаю* (*Дубасві*).

Валентина Фурса